

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ ВІД ВПЛИВУ ПРОБЛЕМОГЕННОГО СОЦІУМУ

Лідія ОРБАН-ЛЕМБРИК

Copyright © 2004

Суспільна проблема. У процесі соціалізації людина постійно стикається з потребою вибору однієї з альтернатив поведінки. Від неї завжди очікується (“соціальні очікування”) прояв нормальних реакцій у взаємодії з іншими та соціумом. Більшість індивідів соціальні вимоги сприймають як стимул для подальшого вдосконалення та досягнення гармонії із соціальним оточенням. Натомість частина людей виявляє негативну реакцію на вимоги суспільства, що призводить до відхилень у поведінці. Соціальне напруження та екстремальні чинники також спричинюють поведінкові моделі особистості, які фіксуються у зростанні недовіри до влади, конфліктності у суспільстві, тривожності, ажіотажному попиті, погіршенні демографічної ситуації, агресії, надії на чудо, постійних стресах та дистресах тощо.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з позицій соціальної психології показати залежність поведінки особистості від впливу соціальних вимог суспільства, соціального напруження та дій екстремальних чинників соціуму.

Авторська концепція. Аналізуючи закономірності змін, які відбуваються у процесі взаємодії особи і суспільства, є підстави стверджувати, що еволюція соціальних вимог соціуму, соціального напруження та екстремальних чинників, які діють на людину та її становлення, відбувається паралельно з еволюцією суспільства і розвитком індивіда.

Сутнісний зміст: здійснюється соціально-психологічне обґрунтування залежності поведінки особистості від нормативних вимог суспільства, аналізуються різноманітні форми прояву соціального напруження, асоціалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація, соціальні вимоги, соціальне напруження, депресія, стрес, соціально-психологічна дезадаптація, ресоціалізація, негативна соціалізація, маргінальна поведінка, делінквентна поведінка, соціальна реабілітація, екстремальна ситуація.

Вибір індивідом однієї з альтернатив поведінки відбувається у процесі його соціалізації (від лат. *socialis* – суспільний), тобто під час входження людини в суспільство, активного привласнення нею соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності. Все це спричинює формування в індивіда соціальних якостей, знань, умінь і навичок, що дають йому змогу стати дієздатним учасником соціальних взаємостосунків. Соціалізація відбувається як за умов стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і у змінному просторі цілеспрямованого формування особистості. Завдяки активності людини її життєвий шлях, відображення нею соціально-психологічної реальності, перетворюється у динамічну двосторонню взаємодію. Складний процес взаємо-

впливу особистості та соціального життя і є причиною її розвитку і культурного становлення. Соціальні психологи стверджують, що активність індивіда зумовлена людською потребою належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе зі своїм народом, конкретно соціальною групою. На стадії переходу взаємовідносин і зв'язків стереотипні вимоги групи до поведінки індивіда спонукують останнього до вироблення відповідної лінії поведінки, ситуативного вибору конкретного її варіанту. Отже, в основі соціально-психологічного розуміння соціалізації особистості лежить характеристика її соціально-психологічного типу як специфічного утворення, продукту суб'єктного відображення буденного життя.

Соціально-психологічна реальність первинно виникає як відображення різних форм спілкування. У безпосередніх соціальних контактах людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Вона прилучається до тієї чи іншої групи переважно тому, щоб стати її частиною, осягнути почуття “Ми” і “Я” серед “Ми”, що позбавляє її самотності, дає відчуття сили і впевненості, спонукує до продуктивного життя в групі у процесі міжособистісної взаємодії, сприяє збагаченню власного індивідуального досвіду. В такий спосіб двосторонній процес соціалізації передбачає привласнення індивідом соціального досвіду шляхом входження у соціальне середовище, систему соціумних зв'язків, їх активне суб'єктне відтворення. Отож людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що організуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює їх у власні цінності, орієнтації, установки.

Джерела сучасної концепції соціалізації знаходимо у працях А. Бандури, Г. Тарда, Т. Парсонса. Вивчення про-

цесів соціалізації в наш час зводиться до широкого і вузького розуміння цього поняття. Соціалізація у широкому витлумаченні – це з'ясування питання про походження і формування родової природи людини. Йдеться про історичний процес розвитку людства, філогенез. Соціалізація у вузькому сенсі – це задіяння особи в соціальне життя через активне засвоєння нею норм, цінностей, ідеалів. Виходячи із тлумачення соціалізації як результату саме привласнення людиною умов соціального життя та активного відтворення нею вітакультурного досвіду, її можна розглядати як типовий та одиничний процеси. Перший визначається соціальними умовами, залежить від класових, етнічних, культурних та інших відмінностей і пов'язаний із формування типових для певної спільноти стереотипів поведінки. Соціалізація як одиничний процес передбачає індивідуалізацію особистості, вироблення у неї власної лінії поведінки, набуття ментального досвіду, а відтак – становлення індивідуальності.

Дослідження феномена соціалізації у різних міжпредметних ракурсах постійно розкриває його нові змістові грані, що лише підкреслює багатоаспектність психосоціальної реальності, котра описується цим терміном, а не означає щораз нове його тлумачення. Залежно від предметного контексту вивчення є підстави виокремити філософський, соціологічний, психологічний, соціально-психологічний, психолого-педагогічний аспекти соціалізації. Суть аналізованого тут підходу у витлумаченні природи соціалізації полягає у формуванні соціального досвіду індивіда, яке здійснюється у процесі його взаємодії із своїм найближчим оточенням. Принагідно зазначимо, що найбільш повну й об'єктивну характеристику соціалізації вочевидь можна отримати лише внаслідок міждисциплінарного дослідження цього процесу, проведення якого потребує дотримання основних методологічних принципів (за Г. Андреевою, Б. Паригіним):

соціального спричинення (соціально-економічний розвиток суспільства визначає умови існування найближчого оточення і впливає на процес соціалізації); самоспричинення (індивід у процесі соціалізації розглядається як активна ланка перетворення матеріальних та духовних цінностей); діяльнісного опосередкування (основним способом привласнення індивідом соціального досвіду є його активна взаємодія з найближчим довкіллям, що здійснюється під час спілкування та діяльності); двосторонній процес соціалізації – входження індивіда у систему міжособистісних відносин й одночасне їх відтворення у структурі сімейних, шкільних, товариських та інших зв'язків [2;7]. Міждисциплінарний підхід, крім того, передбачає виокремлення та розмежування в ньому двох взаємопов'язаних боків – змістовного та функціонального, де перший утворюють особистісні надбання і психоформи, а другий характеризує те, як і під дією яких соціально-психологічних механізмів відбувається їх формування.

На противагу соціалізації, яка показує єдність людини із суспільством та його вимогами, виникає *асоціалізація*, де префікс “а” означає антигромадський характер такого зв'язку. Мовиться про процес з динамікою “мінус”, котрий має місце у масштабах іноді не менших, ніж соціалізація із знаком “плюс”. Сутність асоціалізації полягає у засвоєнні особистістю антисоціальних норм, цінностей, негативних ролей, стереотипів поведінки, які приводять до деформації суспільних зв'язків, дисгармонії людини і конкретного соціуму.

Поруч із поняттям “асоціалізація особистості” широко використовується термін “соціальна дезадаптація”, який означає порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища при наявності хибного, або недостатньо розвиненого в нього уявлення про себе та свої соціальні зв'язки. При цьому соціально-

психологічна дезадаптація передбачає збої у процесі оволодіння особистістю відповідної ролі під час входження в нову соціальну ситуацію. Як процес вона супроводжується зниженням самооцінки людини, розмиванням індивідуальності, зростанням незадоволення своїм становищем в конкретному довкіллі. Зазвичай у такої особистості наявний внутрішній конфлікт між її статусом та домаганнями, а сам факт дезадаптованості вимагає від неї реалізації свого комунікативного потенціалу в іншій спільноті – такій, де б її особливості були прийнятними, корисними, поцінованими. Саме тому людина впливається в особливі групи собі подібних, де вона проявляє та демонструє свої якості, значущі для тих угруповань (*рис. 1*). Тут визначаються її статус, роль і позиція та відбувається інтеграція в конкретну групу, в якій часто підтримку отримують ті індивідуальні якості, котрі неприйнятні з тієї чи іншої причини для суспільства (агресивність, жорстокість тощо). Інтегруючись особистість розпочинає діяльність у напрямку, що не відповідає усталеним суспільним нормам, а її поведінка відрізняється від загальноприйнятої, а подекуди спрямована проти цих норм і стереотипу соціальної дії. У цьому разі говорять про асоціальну та антисоціальну поведінку, де остання вважається більш небезпечною, оскільки має тенденцію до переростання в протиправну та злочинну. Причини дезадаптації мають прямий, або опосередкований характер. У першому випадку незадоволення виникає у зв'язку із неприйнятністю для індивіда певних умов життя взагалі, в другому – через порівнювання людиною свого соціального становища із положенням представників інших соціальних груп, будь то громадяни іншої країни чи персоналії вищого прошарку суспільства. Все це спричинює виникнення в особи завищених вимог до безпосередньо відторгнутого нею оточення.

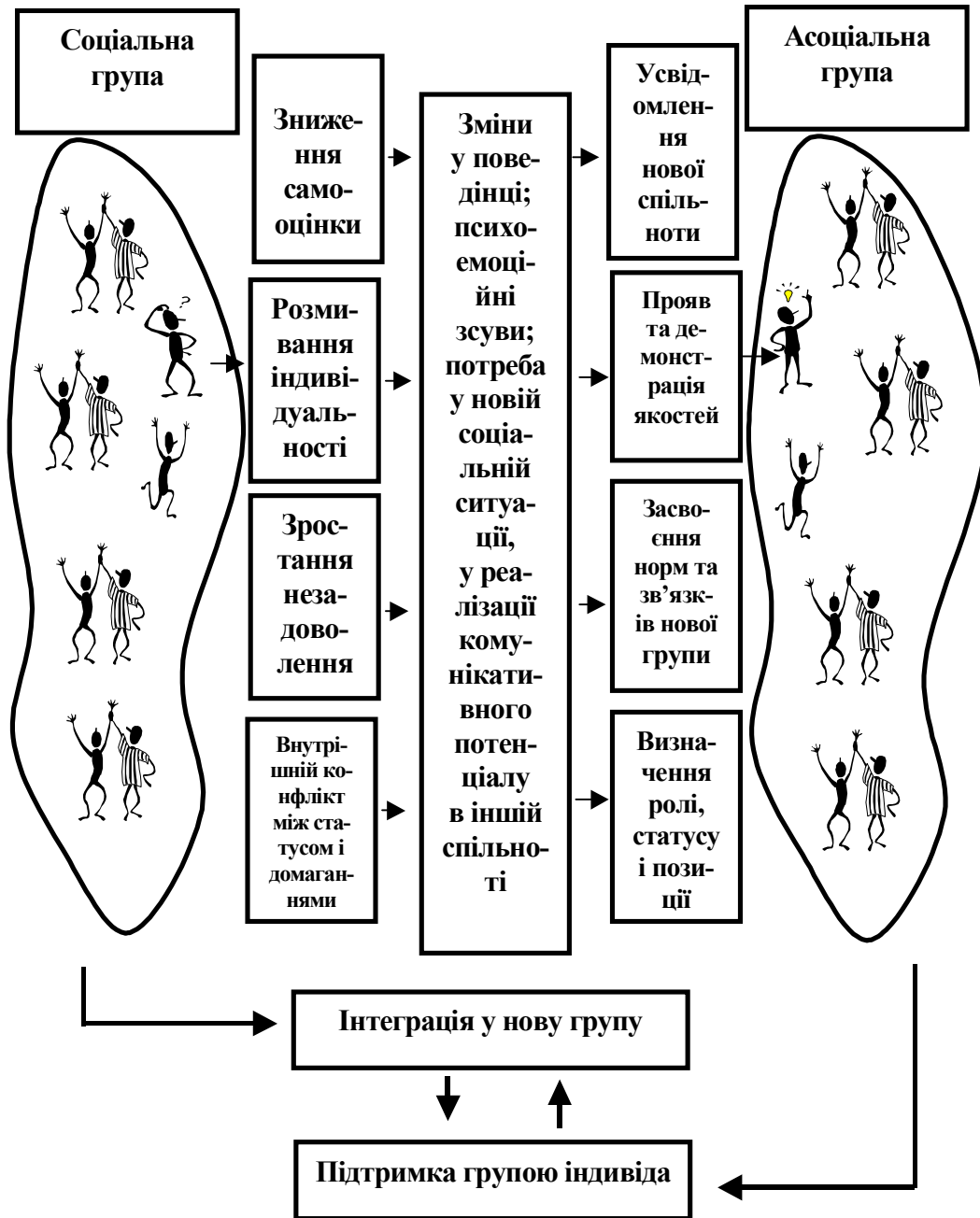

Рис. 1.

Соціально-психологічний механізм інтеграції особистості з асоціальною групою

У зазначеному проблемному контексті вкажемо на феномен десоціалізації людини як негативний результат її існування в конкретному соціумі. Процес десоціалізації передбачає, що на певній стадії нормальної соціалізації

відбувається певна деформація особистості (людина попадає під вплив негативного мікросередовища), результатом якої є руйнація попередніх позитивних норм та цінностей і засвоєння антигромадських взірців поведінки. Тому де-

соціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, котрий характеризується відчуженням особистості (на певному етапі розвитку) від основної маси людей, входженням її у неформальні групи, які діють асоціально чи навіть антисоціально.

З вищеназваним поняттям тісно пов'язана інша дефініція – “негативна соціалізація”: з одного боку, це інтеграція особистості в особливу підструктуру макросоціуму, котру презентують такі інститути десоціалізації, як неформальні групи асоціального чи антисоціального спрямування (система ціннісних орієнтацій людини в такій групі складається із суміші позитивних та негативних цінностей, де перші залишилися від минулого досвіду існування в звичному для більшості з нас оточенні, другі були набуті на основі досвіду спільної діяльності в новому неформальному середовищі); з іншого – це псевдоінтеграція особи з допомогою феномена свідомого конформізму – людина формально приймає і відтворює відносини свого оточення, створюючи видимість просоціального члена суспільства, однак система її ціннісних орієнтацій не відповідає загальноприйнятій, відхиляючись у бік споживацького, маніпулятивного ставлення до матеріальних та духовних цінностей соціуму, в якому вона проживає. Негативна соціалізація може також розглядатися як прийняття особистістю системи деструктивних моральних норм (цей варіант можливий здебільшого у випадках участі індивіда в різних деструктивних культах, або внаслідок його тривалого перебування у колі неформальних груп подібного спрямування).

Ще одне поняття – “відставання у соціалізації” – пов'язане з проблемою асоціалізації. Воно означає несвоєчасне привласнення особистістю тих позитивних норм, взірців і правил поведінки, які передбачаються суспільством для кожного етапу соціалізації. Хоча відставання у соціалізації і не є антигро-

мадським проявом, однак з часом воно може привести до засвоєння особистістю негативних норм, або до бездумного підкорення такій же ж особистості чи волі інших антигромадських елементів і груп.

Проявом асоціалізації є девіантна поведінка – система вчинків, котрі відхиляються та відрізняються від загальноприйнятих норм суспільства у сфері права, культури, моралі. До основних видів такої поведінки відносять злочинність та аморальність. Зв'язок між ними полягає в тому, що скоєнню злочину часто передують неправопідприємливі поведінки (розбещеність у сексуальних взаємостосунках, систематичне п'янство тощо). Коли антисоціальні вчинки серйозні та караються в кримінальному порядку, то їх називають злочинами і говорять про злочинну поведінку та особистість злочинця, тобто суб'єкта, який скоїв злочин і визнаний винним під час судового розгляду.

Девіантна поведінка – це своєрідний спосіб розв'язання особистістю внутрішнього і зовнішнього конфлікту шляхом відходу від системи загальноприйнятих норм і цінностей та вироблення своїх власних. Серед біологічних передумов, які впливають на негативну поведінку людини, Г. Аванесов виокремлює такі: патологія біологічних потреб, яка часто стає причиною сексуальних збочень та злочинів; нервово-психічні захворювання (психопатії, пограничні стани, неврастенії), котрі підвищують збуджуваність нервової системи й зумовлюють неадекватну поведінку та реакції, ускладнюють соціальний контроль за діями; спадкові захворювання, особливо ті, які супроводжуються алкоголем; психофізіологічні навантаження, конфліктні ситуації (внутрішньо-особистісного характеру), зміна хімічного складу навколишнього середовища, використання нових видів енергії, що приводить до різних психопатичних, алергічних, токсичних захворювань і слугує додатковим кримінальним чинником

[1]. Соціальними передумовами девіантної поведінки можуть бути: патологія соціальних потреб; алкоголізм і наркоманія в родині; конфліктні ситуації (міжособистісного змісту); незадоволення запитів людей у сфері споживання; розрив між потребами в матеріально-товарних цінностях або послугах і можливостями їх реалізації; зубожіння населення; прогалини у вихованні тощо.

Отже, особистість важливо аналізувати у взаємодії із соціальним оточенням, оскільки негативну поведінку породжує не сама особистість чи середовище, а їх взаємодія. До того ж соціально-психологічний механізм внутрішнього та зовнішнього спричинення девіантної поведінки, у тому числі й протиправної, вимагає поєднання трьох підходів при вивченні особистості: соціально-типологічного (аналізується соціальна позиція особистості, суспільні норми, їх сприйняття і дотримання); соціально-рольового (етико-правова оцінка конкретних ролей особистості та її індивідуальних характеристик); власне комунікативного (виявлення механізмів відтворення соціально-психологічної реальності, способів адекватного відображення, конкретних зв'язків і відносин).

Очевидно, що поведінка, яка відрізняється від норми, має комплексну підставу: це системно спричинене явище, при виникненні якого взаємодіють історичні й соціокультурні, макросоціальні, соціально-психологічні та індивідуально-особистісні чинники. Саме тому лише сукупність наук (зокрема, соціологія, педагогічна та вікова психологія, соціальна психологія, історія, етнографія, правознавство, етнопсихологія, криміналістика, педагогіка, психіатрія та ін.) може забезпечити ефективний синтетичний аналіз усіх форм девіантних явищ й зорганізувати отримані дані у прийнятну пояснювальну модель. При цьому різні гілки психології можуть претендувати насамперед на те, щоб на рівні особистості висвітлити як

конкретний генезис девіантної поведінки (так званий “переддевіантний синдром”), так і оптимальні способи успішних суспільних санкцій, у тому числі лікування та ресоціалізації.

В контексті девіантної поведінки актуальними є дослідження так званих делінквентних та маргінальних особистостей. Перші є суб'єктами, чия негативна поведінка у крайніх своїх проявах являє собою караний вчинок. Основними характеристиками “маргіналів” є внутрішня соціальна нестабільність. Вони нездатні достатньо глибоко і повно засвоїти культурні традиції та цінності і виробити відповідні соціальні навички поведінки того середовища, в якому опинилися (наприклад, житель сільської місцевості вимушений працювати у великому місті та ін.). В. Васильєв відзначає, що “маргінальна” особистість відчуває високе соціальне напруження і легко вступає в конфлікт з громадянським оточенням. При цьому внутрішньо-рольовий конфлікт переходить у злочин тоді, коли: а) вимоги одного сегмента (складової частини) соціальної ролі суперечать вимогам іншого; б) можливий вихід із ситуації, що склалася, полягає у порушенні тих рольових вимог, дотримання яких забезпечується карно-правовим примусом; в) санкції – як позитивні, так і негативні (економічні, соціальні, правові, моральні), – перешкоджаючи такому обмеженню волі, є недостатніми, або нереальними; г) особа відчужена від сегментів соціальної ролі, які суперечать злочинному варіанту поведінки [3]. Останній чинник є надзвичайно важливим, тому що він зумовлює результат внутрішньо-рольового конфлікту – відчуження від ролі і водночас ідентифікацію з нею, її вимогами.

В науковій літературі описані різні прояви девіантної поведінки, а саме алкоголізм, наркоманія, агресивна поведінка, суїцид та ін. Є твердження, що до неї належать також розлучення, регулярне бродяжництво, проституція

та сексуальні аномалії. Зокрема, щодо розлучення, то воно само собою не є фактом девіантної поведінки, однак спричинює дезадаптацію членів сім'ї, котра розпалася, а подекуди навіть їхню невротизацію. Все це може збільшити вірогідність виникнення відхилень у поведінці. Бродяжництво, вочевидь, відкрито не суперечить нормам суспільства, але може провокувати протиправну поведінку (крадіжки, розбій тощо). Звідси треба розуміти дані феномени швидше як передумови виникнення девіації, а не як безпосередні її прояви. Проституція, як відомо, суперечить нормам моралі багатьох суспільств, однак в окремих країнах Європи окреслилася тенденція терпимого ставлення до цього явища та його легалізації, тому на сьогодні тут немає однозначної думки стосовно того, чи є проституція девіантною поведінкою. Дискусійним залишається і питання гомосексуалізму та його статусу – чи це патологія, чи варіант норми. Отож і це явище також поки що має невизначене відношення щодо девіації.

З позицій соціальної психології однією з головних причин появи відхилень у поведінці є порушення соціальних відносин особистості, яке спричинює дію афекту неадекватності, тобто того негативного стану, котрий виникає в людини у зв'язку з неуспіхом у діяльності і який згодом перетворюється в особистісне утворення, своєрідний функціональний орган. Афект неадекватності – реальне соціально-психологічне джерело антигромадської поведінки, яке знаходить відображення в напруженні людських взаємостосунків, у розбіжності самооцінки та оцінки здобутків людини оточуючими. Названий афект спотворює уявлення людини про ставлення оточуючих до себе, чим зменшує ефективність зусиль оточення, спрямованих на нормалізацію системи відношень індивіда, повернення його поведінки до нормального стану. Щодо соціально-психологічного механізму

асоціалізації людини, то на ранньому етапі соціалізації головним для особистості є механізм наслідування, коли індивід неусвідомлено, або частково усвідомлено переймає в інших, асоціально налаштованих осіб, негативні взірці поведінки. Тут головним мотивом виступає бажання отримати підтримку у відповідному негативному середовищі. Насправді перехід індивіда до девіантності здебільшого поступовий (хоча можливий і “вибух”), часто малопомітний для самої людини. Цей перехід складається, зазвичай, із численних (невеликих, незначущих) ситуацій, що негативним чином позначаються на емоційному стані особи, на міцності її ціннісно-сислової сфери. На перехідному етапі зростання відхилень у поведінці супроводжується про- та асоціальними вчинками у різному співвідношенні (антисоціальні вчинкові акти ще не типові, а ситуативні).

Асоціалізація особистості відбувається у ті ж самі періоди, що і соціалізація. Найчастіше негативна реакція на зміну соціальних умов спостерігається у неповнолітніх, більшість злочинів яких скоєні на тлі пустощів, неправильно сприйнятої романтики, жаги до подорожей, намагань робити так, як кумир чи авторитет, психологічних зламів перехідного віку, не сформованості стійких моральних позицій, схильності до групових впливів, імпульсивності тощо. Виникнення девіантної поведінки у підлітка відбувається також унаслідок втрати батьками їхнього особистого впливу, через що унеможливується передача соціально позитивного досвіду, котрого інколи немає й у самих батьків. У сім'ях, де панують конфлікти, жорстокість, п'янство, сварки та інші аморальні прояви у дитини закріплюються постійні негативні почуття, особливо до своїх батьків, у т. ч. вороже ставлення до них, котре зберігається, а іноді й посилюється упродовж підліткового та юнацького віку. В таких сім'ях у дітей розвиваються дефекти характеру

і морального розвитку, у них здебільшого підвищена збудливість, страх, тривожність, що негативно позначається на їхній успішності, поведінці. Неповнолітній з проблемної сім'ї з недовірою ставиться до старших, не має у своєму досвіді нормальної моделі взаємостосунків між людьми, у нього не накопичується позитивний потенціал спілкування з оточуючими. Відсутність позитивних емоцій та можливості конструктивного міжособистісного спілкування спонукає підлітка шукати їх у вуличних компаніях, бродяжництві, що призводить до частих утеч з дому в пошуках комфорту.

Існує низка поведінкових стереотипів, які властиві підлітковому віку і котрі спричинюють соціальні та антигромадські вчинки: 1) *реакція опозиції* (спричинюється завищеними претензіями до діяльності і поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неповагою до його інтересів з боку дорослих та оточуючих; проявляється у втечах з дому, в прогулах, іноді у п'янстві тощо); 2) *реакція імітації* (проявляється в наслідуванні певній особі, герою фільму як із соціальною, так і антисоціальною поведінкою); 3) *реакція негативної імітації* (поведінка, яка спеціально протиставляється нормі або моделі; якщо модель негативна, то ця реакція є позитивною); 4) *реакція компенсації* (невдачі в одній справі підкреслюються успіхами в іншій); 5) *реакція гіперкомпенсації* (велике бажання успіху в найважчій для особи сфері діяльності); 6) *реакція емансипації* (намагання звільнитися від нав'язливої опіки старших, самоутвердитися; крайня форма прояву – заперечення стандартів, загально-визнаних цінностей, норм закону тощо); 7) *реакція об'єднання в групи однолітків*, які відрізняються територіальною спільністю, примітивною символікою та ін.); 8) *реакція захоплення* (проявляється у численних підліткових бажаннях займатися музикою, спортом, колекціонуванням тощо) [4].

Делінквентна поведінка підлітків – це система незначних правопорушень. Вона є різновидом девіантної поведінки і може бути зумовлена педагогічною за-недбаністю, низькою культурою, важковиховуваністю, психічними аномаліями (неадекватністю реакцій, негнучкістю поведінки, схильністю до афективних реакцій), неблагополучним сімейним вихованням, поганим впливом мікросередовища, низькою педагогічною кваліфікацією окремих учителів та ін. Н.Ю. Максимова стверджує, що головний прояв соціально дезадаптованої поведінки підлітка – це *важковиховуваність* (соціальна і педагогічна занедбаність, яка пов'язана з деформацією зв'язків підлітка з сім'єю та школою, а також з особливостями психічного розвитку дітей підліткового віку), а першоджерелом такої поведінки є порушення стосунків у системі “дитина – дорослий” [6]. Негативні особистісні новоутворення підлітка, котрі спричинені впливами соціальних чинників і перешкоджають успішній соціалізації, форми виявляються через наступні феномени: а) “сміслового бар'єра” (в його основі знаходяться актуалізовані афективні переживання, він поширюється або на конкретну людину, або на категоричну вимогу і проявляється у тому, що дитина ніби не розуміє того, що їй говорить дорослий); б) “афекту неадекватності” (негативні емоційні стани підлітка, які виникають у відповідь на труднощі у певній діяльності, характерні ознаки цього феномена – відверте ігнорування ним своєї невдачі, тобто провина за будь-які невдачі завжди приписується іншому, а не собі); в) розбіжності ставлень (суперечність уявлень підлітка про свої взаємини у значущих аспектах життєдіяльності з їх реальним змістом і конкретними проявами); г) схильності до адиктивної поведінки, тобто до вчинкових дій, котрі обтяжені хімічною залежністю.

Що стосується людини зрілого віку, то у цьому разі найчастіше спостері-

гається явище часткової десоціалізації, коли особистість порушує одну, або декілька позитивних зв'язків із суб'єктивним довкіллям, а інші залишаються позитивними. Для прикладу наведемо такий факт: розкрадання державної власності людиною одночасно супроводжується її позитивною поведінкою у сім'ї, в колі друзів, знайомих. Загалом класифікувати асоціалізованих зрілих особистостей можна шляхом розташування на шкалі з одного полюсу людей з мінімальним ступенем асоціалізованості, тобто тих, хто порушив один-два життєво важливих зв'язки із суспільством, з другого – осіб, котрі практично розірвали більшість основних зв'язків із соціальним оточенням і для яких злочинний світ став джерелом існування та життєактивності.

До тих людей, котрі стали на шлях злочинності і тим самим обрали злочинний тип поведінки, суспільство, в особі інститутів соціалізації та органів соціального контролю, здійснює *ресоціалізацію*, себто відновлення раніше порушених якостей особистості, які необхідні їй для повноцінної життєдіяльності у соціумі. Ресоціалізація – це процес соціального оновлення особистості, привласнення нею повторно (у випадку десоціалізації), або вперше (у ситуаціях асоціалізації чи відставання у соціалізації) позитивних з позицій суспільних канонів норм, цінностей та взірців культурної поведінки. В аналізованому понятті префікс “ре” означає демонтаж, руйнування раніше засвоєних індивідом у процесі асоціалізації (чи десоціалізації) негативних антигромадських норм і вартостей та прищеплення схвальних, людиноствердних. Сформульована дефініція широко використовується не лише соціальними психологами та соціологами, а й педагогами, юристами. Ресоціалізувальні заходи здійснюють ті ж соціальні інститути, що задіяні й у процесі соціалізації, а саме: сім'я, школа, трудовий колектив, навчальні заклади, громадські

організації тощо. Натомість, якщо особистість здійснила злочин й опинилася в місцях позбавлення волі, то процес ресоціалізації передбачає руйнування асоціальних зразків поведінки, поновлення та розвиток у неї соціально корисних зв'язків із суспільством, закріплення позитивних намірів і цінностей. Такий вид ресоціалізації здійснюють спеціальні інститути (виправно-трудова колонія для неповнолітніх, в'язниці), головною метою яких є руйнування злочинних зв'язків та установок засудженого шляхом навчання, праці та спілкування.

В контексті ресоціалізації є потреба розглянути і таке поняття, як “соціальна реабілітація” (від ре... і лат. *habilitas* – придатність, спроможність), що вказує на поновлення, задіяння в нормальний процес соціалізації хворих, осіб, котрі пережили стрес під час аварій, катастроф, стихійних лих тощо. У соціальній реабілітації мають потребу люди, для яких характерним є посттравматичний синдром і які потребують не лише соціальної допомоги, а й психотерапії, психокорекції, зняття емоційного напруження. Так, вивчаючи психологічні особливості допомоги потерпілим від катастроф на прикладі постчорнобильської ситуації, С.І. Яковенко [10] показав, що внаслідок переживання катастрофи внутрішній світ людей (образ Я та довкілля, ціннісні орієнтації) зазнає сутнісних змін: формується “комплекс потерпілого”. Саме тому психологічна допомога розглядається автором як процес, який поєднує об'єкт, суб'єкт, мету, засоби досягнення, певний результат, що залежить від проблеми клієнта, інтенсивності та тривалості роботи з ним, кваліфікації фахівця, його помічників, власної активності потерпілого, підтримки рідних і внутрішньому опору змінам самої соціосистема. Таке розуміння поняття “психологічна допомога” містить: 1) непрофесіональну само- та взаємодопомогу потерпілих, яка є найбільш доступною,

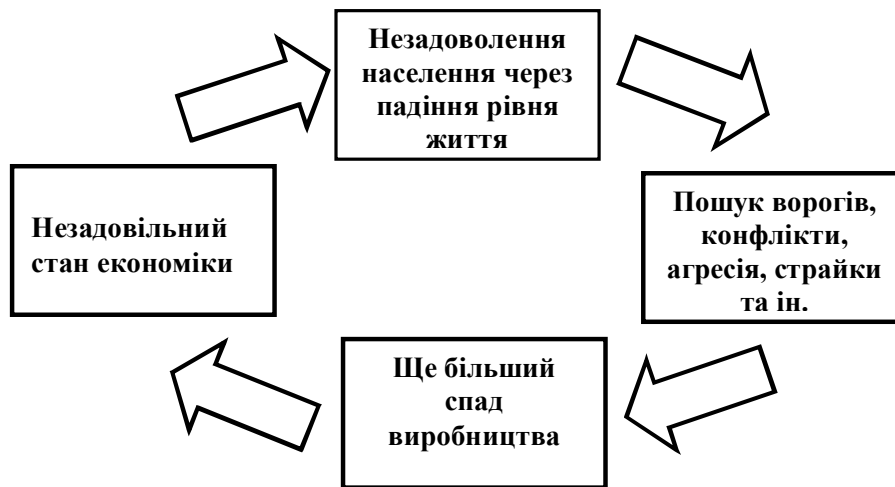

Рис. 2.

Хибне коло соціального напруження

оперативною та досить ефективною за умов достатнього загального рівня психологічної культури населення; 2) професійну пряму допомогу потерпілим, яка здійснюється психологами, котрі працюють в установах охорони здоров'я, освіти тощо; 3) професійну опосередковану допомогу, яка організується на рівні країни, області, району, громади та інше і передбачає участь психологів у ситуаційному аналізі, гуманітарній експертизі управлінських рішень, котрі стосуються життєдіяльності потерпілих; 4) розробці цільових програм соціально-психологічної реабілітації і правового захисту потерпілих та рекомендацій щодо створення належних умов для їхнього оздоровлення і лікування, підготовці кадрів для роботи з населенням регіонів компактного проживання чи відселення потерпілих.

Щодо соціального напруження, то воно охарактеризовується вченими як масовий адаптаційний синдром, який відтворює ступінь фізіологічної, психофізіологічної і соціально-психологічної адаптації (у багатьох випадках і дезадаптації) різних категорій населення до хронічної фрустрації та труднощів [9]. Чинники, що спричиняють це напруження, пов'язані із станом еконо-

міки, ефективністю влади, впливами засобів масової комунікації, опозиції та криміногенних структур. Отож і механізм дії соціального напруження спричинений незадовільним станом економіки, що унаочнено на **рис. 2**.

Соціальне напруження, на думку А.М. Сухова, виникає через соціальну дезадаптацію різних видів: 1) *фізіологічну* – певних прошарків населення до труднощів, коли неможливо нормально пристосуватися, наприклад, до підвищення цін без зниження рівня життя; 2) *психофізіологічну* – у вигляді неусвідомлених масових психічних станів (тривога, агресія, апатія) за умов пристосування населення до конкретних труднощів та соціальних змін; 3) *соціально-психологічну* – при усвідомленні конфліктних ставлень окремих груп населення до труднощів і соціальних змін (підвищена політизація, страйки, незадоволення, міграція, еміграція, розгул злочинності тощо) [9].

Серед різноманітних форм прояву соціального напруження назвемо депресію та стрес. Депресія (від лат. depressio – пригнічення) характеризується негативним, агресивним емоційним тлом, зміною мотиваційно-когнітивного спрямування, загальною пасивністю пове-

дінки. Людина у стані депресії відчуває важкі емоційні переживання – пригнічення, відчай тощо. За умов соціо-напруження депресія виникає як результат дії захисних, компенсаторних механізмів й означає пристосування за рахунок виснаження. Людина втрачає соціальну опірність, максималізує негатив і зводить до мінімуму все добре. Відомо, що в основі мислення людей у депресивному стані знаходиться атрибуція відповідальності. У зв'язку з цим Д. Майєрс звертає увагу на різні стилі пояснення тієї чи іншої невдалої дії, ситуації у людей, котрі перебувають у стані депресії, та у тих, хто контактує з довкіллям без депресії. Депресивний стиль пояснення пов'язаний з негативним, песимістичним способом інтерпретації невдач та невдалих вчинків, які особа приписує стійким (“Так, це буде продовжуватися вічно”), глобальним (“Так буде у всьому, що я роблю”) і внутрішнім (“Я сам у всьому винен”) причинам [5].

Можна поставити знак рівності між соціальним напруженням і стресогенною ситуацією, соціальним стресом (від англ. stress – напруга). Стрес – це широке коло станів людини, котрі з'являються в неї у процесі діяльності під дією екстремальних впливів (стресорів – спонукальних чинників стресу). Залежно від стресора і характеру його впливу розрізняють різні види стресів, щонайчастіше – фізіологічний і психічний. Психічний стрес спричинюється невідповідністю між навантаженням і наявними в індивіда ресурсами і поділяється на інформаційний та емоційний. Перший виникає у ситуаціях інформаційних перевантажень, коли особа не справляється з покладеним завданням, не встигає приймати правильні рішення в заданому темпі і з великою мірою відповідальності за наслідки прийнятих рішень, а другий виникає за умов загрози, небезпеки, образи тощо. У ситуації аналізованого напруження стрес може справляти як позитивний,

так і негативний вплив на поведінку людини, аж до повної її дезорганізації. Інтенсивність реакції індивіда на стрес визначається не абсолютною величиною подразника, а його суб'єктивною значущістю для конкретної особи. Г. Сельє [8] виокремлює два види стресу: один з них негативний, шкідливий, який руйнує життя, так званий *дистрес* (від англ. distress – горе, нещастя, нужда), інший позитивний, вітаїстичний, життєво необхідний, так званий *ейфорійний стрес*. Неважко здогадатися, що все, що пов'язане з дистресом, вносить у наше життя хвороби, депресію, самотність, можливі функціональні неврози, тоді як ейфорійний стрес означає здоров'я, задоволення, щастя та ін. Вчений підкреслює, що стресу не потрібно уникати, адже повна свобода від нього означає смерть. Інші дослідники також вказують на те, що помірний стрес корисний для організму, оскільки сприяє мобілізації сил на виконання певного завдання, загартовує особистість перед новими випробувальними ситуаціями.

Соціальне напруження не варто отожднювати із поняттям “екстремальна ситуація”, що описує один із його чинників. За своїм походженням екстремальні ситуації бувають природними (землетрус, ураган тощо), технічними (великі аварії) та соціально-психологічними (масові заворушення). Процес розвитку цивілізації постійно змінює характер впливу екстремальних ситуацій на людину. Тому екстремальні чинники не залишаються константною величиною, а безперервно набувають нових ознак і форм.

Аналіз наукової літератури і практики поводження людини у ситуаціях соціо-напруження дає змогу сформулювати таке визначення: *екстремальна ситуація* – це вплив на індивіда певного чинника чи їх сукупності в навколишньому середовищі, що діють з інтенсивністю, яка життєво спричинює здійснення механізмів адаптації (у вигляді пристосування та самозахисту) задля

виживання особи з максимально можливим рівнем психологічного та біологічного комфорту. Отож зазначена ситуація – це дія, котра виходить за норми внутрішнього, звичайного прогнозування особистістю свого майбутнього і примушує її мобілізувати резерви власного організму. Її характерними ознаками є раптовість та непередбачуваність, які поєднуються з певною новизною (зазвичай це те, що виходить за межі буденного), або з підвищеною інтенсивністю чинників, їх незвичною комбінацією і поєднанням. Щодо психологічної специфіки екстремальної ситуації, то вона має стресовий характер впливу і містить сукупність чинників, які порушують гармонію людини із її соціальним життям і своїми установками. Саме так відбувається руйнація окремих психологічних (мислення та ін.) і динамічних (вчинки, поведінка, її програми, лінії) стереотипів. У цьому контексті екстремальну ситуацію можна розглядати як таку, що, по-перше, безпосередньо загрожує біологічному або психологічному комфорту особи (чинники першого порядку), по-друге, реально загрожує її біологічному та психічному існуванню і може призвести до істотного порушення цілісності всього, що становить її індивідуальну сутність (чинники другого – вищого – порядку).

Насамкінець вкажемо на типи взаємовідносин індивіда та об'єктивної небезпеки (за Г. Сельє): а) ігнорування небезпеки і намагання співіснувати з нею; б) боротьба з небезпекою; в) втеча від небезпеки; г) спроба її уникнути [8]. Не менш важливо виокремити причини, які впливають на поведінку людини за умов дії екстремальних чинників: 1) спроможність чи неспроможність контролювати свої почуття (фізичні й психічні) та емоції; 2) втома, злість, відчай, голод, спрага, відчуття страху, нереальності подій, провини, впевненості (невпевненості), підготовленості (непідготовленості); 3) індивідуальні, психофізіологічні особливості людини; 4) спрямування особистості, її ціннісні орієн-

тації, цілі, прагнення, потреби; 5) рівень адаптивності; 6) психологічна готовність до дії у ситуації небезпеки; 7) спроможність (неспроможність) до пошуку адекватних дій у незвичному середовищі.

Загальний висновок. Від народження до смерті людину супроводжують соціальні вимоги і норми соціуму, переслідують небезпеки різного гатунку – застосування доквілля, зміни у кліматі, перенаселення, урбанізація, психологічне перевантаження у зв'язку з підвищенням вимог до життя та зростанням його темпу тощо. Актуальність впливу на індивіда дій соціальних норм, вимог, екстремальних чинників та соціального напруження для різних частин планети не є однаковою. В Україні ця проблема постає досить гостро через нестабільність протікання багатьох процесів (соціально-економічних, політичних, політично-психологічних та ін.) на рівні держави й актуалізує питання про психічну стабільність громадян, їхню готовність до сприйняття політекономічної і соціопсихологічної реальностей, подолання важких і неочікуваних ситуацій. Ефективне та успішне розв'язання багатьох криз безпосередньо пов'язане із здатністю суб'єктів соціуму зберігати професійну і психологічну рівновагу за нестабільних, складних та нестандартних умов.

1. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980.

2. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 376 с.

3. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 1998. – 624 с.

4. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. – М., 1996.

5. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.

6. Максимова Н.Ю., Толстоухова С.В. Социально-психологический аспект профилактики адиктивной поведінки підлітків та молоді. – К., 2000.

7. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971. – 352 с.

8. Селье Г. Стресс без дистресса: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1979. – 126 с.

9. Социальная психология /Под ред. А.Н. Сухова, А.А. Деркача та ін. – М.: Академия, 2002. – 600 с.

10. Яковенко С.І. Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації): Автореф. дис... д-ра психолог. наук. – К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України, 1998. – 34 с.

Надійшла до редакції 18.06.2002.